

נצר להיאחזות הלותרנית

תולדותיו של מבנה מרשים בשולי קיבוץ מזכירות לנו כי יהודים לא היו היחידים שניסו להיאחז בארץ הקודש בשלהי התקופה העות'מאנית

לאן נוסעים?

חוות שפון – ביר סאלם

שרידי מושבה גרמנית חקלאית

בקיבוץ נצר סרני

ה

נוסעים בכביש 431 מרמלה מערבה נוטים לבהות בבית לבן יפהפה עם צריח ושעון המבצבץ מראש גבעה נטועת אקליפטוסים משמאל לכביש, לפני מחלף נס ציונה. יש גם נטייה לאבד את הריכוז על ההגה כדי לפשפש בגוגל על אודות הבית המסתורי תוך תהיה איך לעזאזל זכו הקיבוצניקים של נצר סרני בדבר הנפלא הזה. כדי להבטיח את שלומם של נהגינו ולהחזיר את העיניים לכביש נגולל כאן את סיפורו של בית הספר החקלאי הגרמני שהוקם במקום בשלהי המאה ה־19.

מושבה בפלשת

כאשר המיסיונר הלותרני יוהן לודוויג שנלר החליט ב־1889 לשים את ידו על גבעת האקליפטוסים וסביבתה הייתה באזור שממנה כמעט מוחלטת. שנלר הזקן היה אז ידוען ותיק בירושלים אחרי שפתח ב־1860 בית יתומים גרמני מחוץ לחומות במבנה חלוצי שנקרא על שמו. הוא קלט במקום ילדים ערבים נוצרים מלבנון שהוריהם נטבחו על ידי הדרוזים, וניסה להורות להם את הדרך הפרוטסטנטית הישרה והטובה. המוסד הירושלמי הנכבד העניק לנערים

חינוך קפדני, ושמעו יצא כמפעל לייצור בוגרים ממושמצים, אוהבי עבודת כפיים ויראי שמים. התלמידים החרוצים הפעילו בשנלר בית דפוס מתקדם, מפעל לרעפים, סנדלרייה, נגרייה, מאפייה, מחרטה, מסגרייה ואף רפת.

במשך עשר שנים הסתובב שנלר בגו זקוף על ההברקה החינוכית שלו, עד שב־1870 הקימו היהודים בקול תרועה את בית הספר החקלאי מקוה ישראל ממזרח ליפו שהציע לצעירים הכשרה מקצועית בעבודת האדמה עם בונס בניהול משק בקר וצאן. המוסד היהודי הביא את שנלר לתהות אם לא הגיע הזמן שגם החבר'ה שלו יתחילו להפעיל מחרשות ולא יעסקו רק בתעשייה. יש לזכור כי באותן שנים נבנו ברחבי הארץ מושבות גרמניות, רובן טמפלריות, שהיוו מופת לשגשוג ולחיי קהילה חקלאית יצרנית. בית הספר של שנלר נדרש אפוא להשתלב בשוונג האיכרי הגרמני, ולספק הכשרה ופרנסה תואמת לבוגריו.

הבעיה העיקרית במימוש המשימה הייתה מקום. בית היתומים הירושלמי השתרע על פני שטח דל של שבעים דונם, מה שאפשר בדוחק את טיפוחו של גן ירק

הגבעה קרצה ליום החסד הגרמני.
המבנה הראשי של בית היתומים בביר
סאלם, ודיוקנו של יוהן לודוויג שנלר

שנה. שנלר המעוצבן הזכיר לתורכים שאת
אדמת מקוה ישראל הם החכירו ליהודים
למשך 99 שנה, ומה זה הפרוטקציות
האלה? התורכים בתגובה רמזו לו שיש
התעניינות יהודית ערה בקרקע המדוברת
בתנאים הנתונים, ואם לא טוב לו אז יום
טוב לו. אחרי שהתייעץ עם הספונסרים
מהאגודה בגרמניה, ומשהובן שהקרקעות
למכירה במרחב אוזלות במהירות, החליט
שנלר להסתער על הפרויקט. ביומנו
ציין כי הוא מתפלל ליום שבו הוא
או יורשיו יזכו להיות בעליה
הנצחיים של האדמה הטובה.

באר שלום

העסקה נחתמה בקיץ 1889,
אבל אף מחרשה לא זזה
בינתיים בשל החלטה זהירה
למצוא קודם כל מקור מים
ראוי. מצוידים בספקולציות
הידרולוגיות יצאו בוגרי שנלר
לחפש מים על פני אלפי הדונם

זעיר לחובבי קישואים. עם זה אי אפשר
היה כמובן לתת תשובה גרמנית הולמת
למקוה ישראל, שהתנהדר בשטח של כמעט
3,000 דונם אדמה משובחת בלוקיישן נהדר
על אם הדרך מיפו לירושלים.
למרבה השמחה, בדיוק אז העמידו
השלטונות התורכיים למכירה שטח עצום
בן כ-5,500 דונם מדרום מערב לרמלה,
באזור שנקרא בפי הגרמנים פלשת. המחיר
שנקב היה נמוך מאוד, ושנלר כבר פנטז
כיצד תיראה המושבה החקלאית שיקים
במקום עבור בוגרי בית היתומים. אלא
שבמחשבה שנייה הדיל לא נראה מבטיח
במיוחד, בהתחשב בהיעדרו של מקור מים
נראה לעין. שנלר היסס, אבל לאחר שיטוט
באדמה המוצעת עם אגרונום מקצועי
שהחזיק בגישה אופטימית לחיים הוחלט
שיש על מה לדבר.

הניירת אורגנה אפוא במהירות
והכסף הופקד, אך אז הסתבר שלמחר
האטרקטיבי הייתה סיבה: האדמה לא
תימכר, אלא רק תוכנן למשך ארבעים

על אלפיים דונם מהקרקע התיישבו עולים מדגסטן וממקומות נוספים והקימו את המושבה העברית באר שלום, לימים באר יעקב

שלהם, אולם במשך שש שנים ארוכות הם מצאו רק בורות נשברים. ב-1895, אחרי שכבר כמעט נואשו, קרה הנס, ושפע מי תהום מבורכים עלו בבאר עמוקה שחפרו. שנלר הקשיש ערך טקס נרגש לחנוכת הבאר, ובאותו מעמד העניק לה את השם 'באר השלום והישע', כדי שתסמל, ובכן, את השלום ואת הישע. שם אוטופי זה הודבק למושבה העתידה לקום, והיא נקראה מאז בערבית ביר סאלם. שנלר עצמו לא זכה לראות את התגשמות החזון, שכן הוא נפטר בשלהי 1896. הכשרת השטח ובניית ביר סאלם התנהלו במרץ על ידי בוגרי המוסד הירושלמי, וב-1897 היא נחנכה סוף סוף במסיבה רבת נאומים. מתאוס שפון נשלח מגרמניה כדי לנהל את המקום, והשתקע על הגבעה עם אשתו ולואיזה ושלושת ילדיהם. הכל נראה מבטיח, אבל אז התברר שבוגרי שנלר אינם נלהבים לגור באיזה חור במרחק עשר שעות רכיבה מירושלים ולעסוק בחקלאות. בחלוף שנתיים תמימות של עבודה קשה שהשקיעו השפונים ופועלים משבטי הבדואים בסביבה התגלה כי התוצרת החקלאית של ביר סאלם לא מספקת אפילו לכיסוי ההוצאות. עיתון המגיד דיווח

שחצי מיליון מרק כבר הושקעו לשווא במושבה המדשדשת:

לא דבר ריק הוא להודיע מניסיונות הנוצרים לייסד מושבות בארץ ישראל. כן מתאמצים מנהלי בית היתומים של שנלר [ר] זה שנים רבות לכונן מושבה לעבודת האדמה אצל רמלה. שם המושבה הוא ביר סאלם. אף אם מצער היא ורק שמונה נפש יושבות על אדמתה, בכל זאת עלו ההוצאות עליה בשנה הזאת לסך 5,454 מארק, והכנסות תבואות האדמה עלו לסך 4,641 מארק. כל ההוצאות שעלו עד כה לצורכי המושבה הן סך 500,000 מארק, אף אם האדמה רק נחכרה ולא קנויה היא ("ירושלים", 'המגיד', ב' באלול תרנ"ט, 8.8.1899, עמ' 268).

הבניין היה צר מלהכיל יחזמות חקלאיות נרחבות. בית היתומים שהקים שנלר בירושלים צילום: אביבית אסיין

את מקומם של היתומים תפסו קצינים בריטים. מבנה בית היתומים בביר סאלם, תחריש מ-1913, וצילום אוויר של השייטת הבווארית מ-1918 בעת ששימש מפקדה בריטית
עיבוד וצבע: תמר הירדני

נשתלו במקום ב-1912 מאות ברושים ואקליפטוסים, ובראש הגבעה נבנו שלושה בתי אבן גדולים שאליהם הובילה שדרת דקלי וושינגטוניה. הראשון והיפה בבתים הוא זה עם הצריח שנצפה עד היום מהכביש. הבית שימש בית הספר ופנימייה, והיו בו גם מחסנים. בבית הגדול שמאחוריו שכנו מנהלת המושבה, מגורי הצוות, חדר האוכל המרכזי, חדרי מלאכה ודירתה הצנועה של משפחת שפון. הבית האחרון והקטן שבהם – בית המורה – היה חלק מתנאי השירות

סניף של בית היתומים

לנוכח המצב העגום החליטה האגודה במפנה המאה לסגור את הבסטה בביר סאלם, אך משפחת שפון הודיעה שלא יקום ולא יהיה. מתאוס טען בתוקף כי עוד לא מוצו כל האפשרויות בנופי פלשת, וכי רק צריך להתאמץ יותר. בעקבות התעקשותו התקבלו שתי החלטות – להסדיר את הבעלות המוחלטת על האדמה החכורה, ולחזק את השורות באמצעות פתיחת סניף של בית היתומים הירושלמי בביר סאלם.

בתחילת 1906 מומשה ההחלטה הראשונה באופן חלקי, כאשר חברה יהודית נמרצת לגאולת קרקעות בראשות אוסישקין ודיזנגוף הצליחה לגרד מביר סאלם אלפיים דונם בקומבינציה נדל"נית מורכבת שכללה בקשישים מוזהבים לשלטונות. הגרמנים זעמו על המחטף, אך בתמורה קיבלו בעלות מוחלטת על 3,500 הדונם הנותרים, שעליהם היו מטעיה העיקריים של המושבה. על הקרקע היהודית התיישבו עולים מדגסטן וממקומות נוספים והקימו את המושבה העברית באר שלום. שם המושבה הוסב עד מהרה לבאר יעקב, על שם הרב יעקב יצחקי שהיה ממקימיה.

ההחלטה השנייה מומשה בשלהי 1906, עם פתיחת Das Philistäische waisenhaus – בית היתומים הפלשתי – שנקרא בפי כל ביר סאלם, בעיקר מפני שאיש לא הצליח לבטא את שמו הגרמני. כשלושים ילדים צעירים ממשפחות ערביות רעועות נקלטו בבית היתומים, שם למדו גרמנית ואת יסודות הנצרות הלותרנית הנאמנה. חלק ניכר מהסילבוס החינוכי הוקדש לחקלאות, וביר סאלם החלה לשגשג בעיקר בתחום הפרדסנות וגידלה גם מעט חיות משק נחוצות. בעקבות תרומה גדולה מגרמניה

אחרי שנים אחדות שבהן נהנה בית
היתומים משלווה פרצה המלחמה.
תלמידי ביר סאלם בהתעמלות בוקר
ארכיון נצר סרני

לא ויתרו על המקום למרות הקשיים.
מתאוס ולואיזה שפון בחווה, שנות
השלושים
עיבוד וצבע: תמר הירדני

בית המורה היה חלק מתנאי השירות המפנקים שהוצעו למורה ערבי שיאות לעקור עם משפחתו למושבה הנידחת

המפנקים שהוצעו למורה ערבי שיאות
לעקור עם משפחתו למושבה הנידחת.
באותה תקופה נחפרה באר נוספת
שסיפקה את צורכי המטעים, וביר סאלם
הפכה לאטרקציה חקלאית להתפעלותם
של בני הסביבה, שהיו בעיקר חלוצים
יושבי נס ציונה, ראשון לציון, באר יעקב
ורחובות. היחסים בינם לבין ביר סאלם
היו טובים, ומדי פעם אף נרקמו שם יחסי
עבודה וניתן ייעוץ מקצועי.

התורכים באים

דרכם של המושבה ובית היתומים הייתה
סוגה בשושנים עד 1914. עם פרוץ
מלחמת העולם הראשונה הכל התהפך
כאשר בוקר אחד הופיעו המוני גדודים
תורכיים ודרשו להשתכן במבנים שעל
הגבעה. הם גירשו את היתומים ואת אלה
מהצוות המקצועי שלא גויסו, והכריחו את

ארזתם לבד?

< משפחת שפון התפרדה במלחמת העולם הראשונה. לואיזה והבת לנה הגלו למצרים ונתקעו שם במשך שנתיים עד שהצליחו להתאחד עם מתאוס ועם הבן הגדול יוֹהָנֵס בגרמניה. הבן הצעיר וילהלם התגלגל במלחמה לחלב שבסוריה ומצא בה את מותו. הוא מונצח על קיר הנופלים במלחמת העולם הראשונה בבית הקברות הטמפלרי שבמושבה הגרמנית בירושלים.

< ב־1934 נעשה ניסיון לשחזר את הצלחתה של ביר סאלם ולהקים חווה לגידול חיטה עבור היתומים של שנלר. זוג איכרים נשלח מגרמניה לבנות בית חווה דו קומתי בחלקה של 140 מטר מרובע בלב שממה ליד הכפר אל־חימה. העסק התניע בעזרת פועלים ערבים והרבה רצון טוב, אבל ההצלחה הייתה בינונית, בעיקר בשל מחסור במים. מלחמת העצמאות סתמה סופית את הגולל על המקום, כשהיילי גבעתי פוצצו את בית החווה. מכל זה נותרו רק שרידי חורבה זעירה בלב גבעת זיתים בין השדות של קיבוץ רבדים.

לספק לו ולאנשיו מים ומוזון בשפע, ובעיקר מיקום מעולה ומוגן בלב הארץ. היתומים סולקו לירושלים, אלנבי התמקם בנחת על הספות בבית המנהלה, ושאר אנשי האדמיניסטרציה השתלטו על בית הספר. בית המורה הפך למשכנם של קומץ אנשי משק ערבים מהסגל המקורי שנדרשו לשרת הפעם את האנגלים. מרחב השדות סביב הגבעה התכסה שוב במאות אוהלי צבא, רק הפעם תחת דגל היוניון ג'ק. ב־1918 אירח אלנבי בביר סאלם את חיים ויצמן, ושם נערכה הפגישה המפורסמת שבה ניסה ויצמן לעניין אותו בקידומה המעשי של הצהרת בלפור. תקציר התגובה: אני עסוק מדי במלחמה והצהרות מדיניות לא מעניינות אותי כרגע. גם לאחר שכיבוש הארץ הושלם לא מיהר אלנבי לצאת מגן העדן הקטן שלו, ולאורך שלוש שנות השלטון הצבאי שקדם לממשלת המנדט הייתה ביר סאלם המרכז הצבאי המנהלי של הבריטים. ב־1920 נמסר המקום לידי איכר אוסטרלי כמתנה על שירותו במלחמה, אך הצבא הוסיף

משפחת שפון לשרת אותם. הצרות תכפו ב־1915, כאשר מכת ארבה חיסלה את השדות ועבודה של שנים ירדה לטמיון. החיילים התורכים התמעטו עם הזמן, אך חיל מצב של כ־400 חיילים הפך את ביר סאלם לבסיס צבאי מרכזי עד סוף המלחמה. על אלה סיפר לימים משה סמילנסקי, מחלוצי נס ציונה:

בחוזה הגרמנית שפון, במזרח המושבה, חנה המטה הראשי של מחנה הצבא אשר בסביבה ... החיילים היו אורחים קבועים במושבה ובפרדסים ... אבל למצב הסניטרי לא הייתה קרבות החיילים לברכה. בבואם לבקש עצים להסקה או להתרחץ בברכות הפרדסים היו מביאים עמם את כל החלאה המצויה במחנות התורכיים, ובעיקר הסימנים הרבים של המכה השלישית שבמצרים (משה סמילנסקי, 'נס ציונה: שבעים שנות חייה – תרמ"ג-תשי"ג', עמ' 96-97).

מצבה של ביר סאלם הוטב מעט ב־1916. שפון ופועליו המעטים הצליחו לאושש את הפרדסים והמטעים, החיילים עברו להתגורר באוהלי קבע סביב הגבעה, ובית היתומים התמלא מחדש עד אפס מקום בילדים פליטי מלחמה. המקום זכה לחסינות מסוימת בשל היותו מוסד גרמני, ואף אירח בכירי צבא מהמולדת ובהם הגנרל המפורסם פרידריך קרס פון קרסנשטיין.

כל זה הסתיים עם בוא הכוחות האנגליים לאזור. מתאוס שפון שלח את משפחתו הרחק מביר סאלם, ולקראת סוף 1917 נאלץ לברוח בעצמו מהמושבה כשהוא משאיר את היתומים ואת המשק בידי הפועלים הערבים. כעבור שלושה שבועות כבשו האנגלים את ירושלים, והגנרל אלנבי בחר למקם את מפקדתו הראשית בביר סאלם, בשל יכולתה

החווה פרנסה לא רק את משפחת שפון אלא גם רבים מתושבי הסביבה. פועלי חוות שפון ארניון נצר סרני

גאווה טכנולוגית מקומית. משאבת המים בפרדס התפוחים של החווה בשנות השלושים

מאוסף ספריית הקונגרס עיבוד וצבע: תמר הירדני

בית המורה נקרא היום משום מה על שמו של אלנבי

צילום: ד"ר אבישי טייכר

יוצאי מחנות ההשמדה ירשו את מקומם של הגרמנים שבנו את המקום. 'משואה לתקומה' אנדרשה שיצרה בתייה לישנסקי בנצח סרני צילום: ישראל זלר

הם החכירו את המקום לערבי מיפו. במלחמת העצמאות נכבשה ביר סאלם על ידי חטיבת גבעתי והוענקה ל-14 צעירים וצעירות ניצולי שואה מגרמניה. אלה הקימו בין בתי החווה את יישובם בעל השם הנעים והכיפי קיבוץ בוכנוולד. בהשפעת חברים מביני עניין שונה שם

להחזיק במבנים שעל הגבעה. האוסטרלי התגלה כאיכר גרוע במיוחד, ושכשמשפחת שפון זכתה לחזור לביר סאלם ב-1922 היא גילתה ברוב זעזוע כי המשק מושבת והמטעים חרבים. חמש שנים לקח לגרמנים לשקם את המושבה ולטאטא את הבריטים מנכסיהם, וב-1928 הם פתחו מחדש את בית היתומים הפלשתי.

בקיבוץ בוכנוולד

בשנות השלושים הפכה ביר סאלם למרכז חקלאי תוסס עם יצוא שומט לסת של שלושים אלף תיבות הדורים בשנה. תיירים גרמנים הגיעו לנפוש בין האקליפטוסים בחוות שפון הפסטורלית, ונדמה היה שהמושבה עולה שוב על דרך המלך, אך גם אז השלווה לא נמשכה לאורך זמן. מתאוס שפון הלך לעולמו בשיבה טובה ב-1935, ולמזלו החמיץ את מלחמת העולם השנייה שטרפה שוב את הקלפים כעבור ארבע שנים. עם פרוץ המלחמה גורשו הגרמנים מביר סאלם ולא הורשו לשוב אליה, ולכן

מודיעין שלום

■ איפה לאכול

חומס אליהו

שא נס 17, באר יעקב
08-6271990 כשר,

רימון בריאות ישראלית

המדע 12, רחובות
כשר, חלבי
08-6909010

גחלים

המדע 1, רחובות
כשר, בשרי
073-7584240

■ עוד באזור

בית ויצמן

הרצל 234, רחובות
כניסה בתשלום בתיאום מראש
08-9343230

ברכת הקשתות

ההגנה 12, רמלה
כניסה בתשלום, 08-9216873

פארק הדייג דג וגן

דרך השדות, בית חנן
כניסה בתשלום בסופי שבוע
052-3630835

מכון איילון

דוד פייקס 1, רחובות
כניסה בתשלום בתיאום מראש
08-9406552

ביר סאלם נכבשה והוענקה ל־14 צעירים וצעירות ניצולי שואה מגרמניה, שנתנו למקום את השם הנעים והכיפי קיבוץ בוכנוולד

המקום שנתיים אחר כך לקיבוץ נצר, וב-1955 הפך הקיבוץ לנצר סרני, לזכרו של הצנחן העברי אנצו סרני שנפל בידי הנאצים במלחמת העולם השנייה.

מה קורה מאז בביר סאלם? לא הרבה. ב-1951 שילמה ישראל פיצויים לפדרציה הלותרנית העולמית עבור הנכסים של שנלר, ובמשך שנים נעשו שימושים שונים בבארות, במבנים ובפרדסים. מצבם של הבתים ההיסטוריים הידרדר מאוד, ורק בשנים האחרונות זכה בית הספר לשיקום, אם כי הוא נותר ללא שימוש. גם בית המנהלה שוקם, וחלקו משמש למשרדים שונים. הבית היחיד שזכה לעדנה הוא

בית המורה, שמיטיביו המפעילים בו אולם אירועים הצליחו לעשות סלט שלם מהפריטים ההיסטוריים, והם משווקים אותו בשם 'חוות אלנבי'. נקווה שהמקום יזכה לשיפוץ מקיף, ונזכה כולנו להרגיש בו מעט מאווירת הימים ההם בפלשת. ■

לקריאה נוספת:

גיל גורדון, 'נגלים בבית היתומים: ביר סאלם (חוות שפון) בימי המלחמה', 'זמנים' – רבעון להיסטוריה' 126, מרכז זלמן שזר, 2014, עמ' 58-71.

תמר הירדני מוסמכת החוג ללימודי ירושלים וארץ ישראל במכון שכטר, מורת דרך, מדריכה ביד יצחק בן צבי, חוקרת ירושלים וסופרת

